

Інна Отамась

**СФРАГІСТИКА У ДІЛОВОДСТВІ
ЧЕРКАСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ
ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 рр.**

На основі архівних документів проаналізовано впровадження сфрагістики в діловодство установ Черкаського регіону України під час нацистської окупації 1941–1943 рр.

Ключові слова: Черкаський регіон, діловодство, сфрагістика, районна управа, нацистська окупація.

На основании архивных документов проанализировано внедрение сфрагистики в делопроизводство учреждений Черкасского региона Украины во время нацистской оккупации 1941–1943 гг.

Ключевые слова: Черкасский регион, делопроизводство, сфрагистика, районная управа, нацистская оккупация.

On the basis of archival documents the author analyses the implementation of sigillography into records management in the institution of Cherkasy region of Ukraine during the German occupation in 1941–1943.

Key words: Cherkasy region, records management, district council, the German occupation.

До порушеного питання в цій статті вже частково зверталися у своїх працях Т. А. Клименко¹, В. М. Мельниченко². З метою детальнішого висвітлення його у цій розвідці розглянуто документи фондів Державного архіву Черкаської області та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, в яких є інформація про впровадження сфрагістики у діловодстві установ Черкаського регіону в 1941–1943 рр..

У червні-вересні 1941 р. Черкащину окупували нацистські війська³. У фонді Р-534 Державного архіву Черкаської області (Колекція. Історичні довідки про найважливіші події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у м. Черкаси та Черкаському районі, м. Черкаси Київської області) зазначено, що «опівдні 21 серпня 1941 р. надійшов наказ Верховного Головнокомандувача радянських військ про залишення міста Черкас і відхід на нові позиції на лівий берег Дніпра. За цим наказом, радянські частини залишили м. Черкаси, а в п'ятницю о 2-ій половині дня 22 серпня 1941 р. м. Черкаси захопили німецько-фашистські загарбники, з якими прибули також групи українських націоналістів»⁴.

Землі Черкаського краю було включено до нового адміністративного утворення – Рейхскомісаріату Україна з центром у м. Рівне. Тут створили гебіти (округи), які очолювали гебіткомісари: Звенигородський, Золотоніський, Смілянський, Уманський, Корсунський. Останні поділялися на

райони, очолювані крайсландвіртами. До складу Смілянського округу ввійшов і Черкаський район.

Першочерговим завданням нацистських окупаційних органів було відновлення стабільного функціонування промислового та аграрного комплексу економіки Рейхскомісаріату Україна для безперебійного постачання військ необхідною продукцією. Нацистське керівництво усвідомлювало, що досягти цього можна, лише ввійшовши хоча б у певну довіру до місцевого населення, а для цього робилися спроби психологічного і силового тиску та матеріального заохочення. Необхідною умовою залучення українського населення до співпраці з окупаційними органами влади було реформування в апараті управління. У зв'язку з цим вони спочатку хотіли удавано показати, що поважають українську культуру. У підтвердження цього не заперечували впровадити українську символіку та українську мову в діловодство, а також у всіх зносинах промислового та аграрного комплексу.

Так, у службовій документальній комунікації новій владі потрібно було впровадити основні реквізити у документах. Важливими реквізитами завжди були і є відбитки печаток та штампів. Під час тимчасової співпраці українських націоналістів з окупаційним режимом почали впроваджувати українську гербову печатку з тризубом. Головне місце у виготовленні цих печаток і штампів посіло одне із видавництв, що працювало на Черкащині. У фонді Р-51 (Видавництво газети «Українська думка» – орган Черкаської районної управи (періоду тимчасової нацистської окупації), м. Черкаси Київської області), зазначено, що у вересні 1941 р. у Черкасах створено видавництво «Українська думка», яке підпорядковувалося органу допоміжної української адміністрації – районній управі⁵. Спочатку воно, крім тиражування інформаційних матеріалів, виготовляло печатки та штампи для новостворених установ, релігійних об'єднань, навчальних закладів, підприємств та ін.

Районні управи контролювали діяльність місцевих установ, організацій і підприємств, вирішували господарські, житлові і громадські питання безпосередньо та через квартальних і дільничних уповноважених, а також через старостати. У структуру управ входили бухгалтерія, канцелярія та відділи – загальний, фінансовий, промисловий, житловий, будівельний, земельний, охорони здоров'я, освіти і виховання⁶. У їхньому підпорядкуванні були сільські управи (старостати), земельне управління, ветеринарна мережа, громадська опіка, суд та ін. До їхніх функцій входило виконання постанов, наказів, розпоряджень окупаційних органів влади щодо збирання грошових та натуральних податків, продуктів харчування, одягу з населення, організації роботи громадських дворів, підготовка і відправлення людей на роботи в Німеччину та виконання різного роду трудових повинностей⁷. Тексти наказів, постанов, розпоряджень, листів фіксувалися на відповідних бланках, які засвідчувалися відбитками печаток та штампів, що надавало їм юридичну силу.

Тому у перші місяці окупації постало питання перед новою владою про виготовлення штампів та печаток для всіх відділів, установ,

підприємств, сільським управам та ін. Вона запровадила свої правила виготовлення та отримання їх. Дослідивши документи фондів Державного архіву Черкаської області, можемо дійти висновку, як саме відбувався цей процес. У документах фонду Р-55 (Відділ охорони здоров'я Черкаської районної управи (періоду тимчасової німецько-фашистської окупації), м. Черкаси Київської області) відображено отримання дозволу на виготовлення штампів та круглої печатки. Так, наприклад, завідувач Черкаської поліклініки від 1 грудня 1941 р. звернувся листом до завідувача відділу охорони здоров'я: «Черкаська поліклініка просить підняти клопотання перед поліцією про дачу нам дозволу виготовити у друкарні штампи та круглу печатку. Зразки до цього додаємо»⁸. Зразки у цьому зверненні намальовано від руки. У свою чергу відділ звернувся до інспектора черкаської поліції щодо отримання дозволу на їх виготовлення.

Серед документів фонду Р-51 є звернення управи від 29 жовтня 1941 р. до інспектора поліції м. Черкас, у якому вона просить «дати дозвіл на виготовлення тридцяти штампів для старостатів сіл Черкаського району»⁹. Кругла печатка мала вигляд відповідного діаметру, на ній використовувався тризуб або німецька символіка. Радянська символіка була заборонена. Текст на реквізитах писали українською та німецькою мовами (рис. 1, рис. 2).

Рис. 1
Відбиток круглої печатки
старости села Нечаївки на Черкащині

Рис. 2
Відбиток штампа старости

У документах цього ж фонду є доручення від 8 листопада 1941 р., у тексті якого висвітлено порядок отримання штампів та печаток у керівника видавництва «Українська думка». Там зазначалося: «Районна управа доручає секретареві управи одержати в черкаській друкарні виготовлені штампи та печатки для старостатів сіл району, які роздадуть на нараді старостам»¹⁰.

У цьому ж фонді є звернення завідувача промислової секції районної управи від 18 листопада 1941 р. до черкаської поліції: «просимо дати дозвіл на виготовлення в черкаській друкарні однієї металевої, круглої, сургучної печатки по прикладеному зразку і одного каучукового штампа для промислової секції районної управи»¹¹. Отже, можна визначити, які саме штампи та печатки використовувала окупаційна влада (рис. 3, рис. 4)¹².

Рис. 3
Малюнок круглої печатки
Черкаська районна управа
Промисловий відділ

Рис. 4
Відбиток сургучної круглої печатки
Черкаська районна управа
Промисловий відділ

На явні документи, в яких є інформація про інші відділи та отримання ними круглої печатки та штампа. Так, у листі керівника Черкаського державного педагогічного університету до керівника видавництва «Українська думка» написано: «просимо виготовити нам терміново мідну печатку і штамп». На ньому є резолюції (погодження районної управи і черкаської поліції) від 23 жовтня 1941 р.¹³ У зверненні управи до поліції зазначалося: «дати дозвіл на виготовлення в друкарні штамп для установи бюро допомоги при Черкаській районній управі»¹⁴. Також існувало Духовне управління Черкаської єпархії, керівництво якого звернулося з проханням про виготовлення штампу та круглої печатки¹⁵.

Церква стала духовним містком між владою і громадянами та, окрім суто церковної роботи, вела й пропагандистську діяльність. Одні дослідники вважають, що вона намагалася вислужитися перед новою владою, а інші – що основною помилкою окупантів було те, що вони дозволили повернути служіння у церквах і це сприяло підняттю національної свідомості населення України та підштовхувало його до визвольної боротьби. У листі настоятеля Соборної Миколаївської церкви протоієрея до начальника поліції міста Черкас було прохання «про дозвіл на виготовлення печаті церковної» (рис. 5, рис. 6)¹⁶.

У зазначеному фонді є дані про звернення районної поліції від 8 січня 1942 р. до черкаської друкарні з проханням виготовити шість штампів поліцейських дільниць відповідно до поданого зразка¹⁷. Окупаційна влада встановила поліцейський контроль, що здійснювали на місцях німецька поліція, а також «фаумани» – довірені особи з числа добровольців або заарештованих, які виявляли потенційних ворогів.

Особливий інтерес окупаційна влада також приділяла промисловості, яка забезпечувала Німеччину необхідною продукцією. Тому все керівництво промислового комплексу підпорядковувалося новій владі. Так, директор цукрового комбінату м. Сміла від 9 вересня 1942 р. звернувся до черкаської друкарні: «... додаючи до цього зразки та дозвіл гебіткомісара в м. Смілі та поліції в м. Черкасах, просимо виготовити для нас штамп та печатку»¹⁸.

Рис. 5
Відбиток круглої печатки
Духовного управління Черкаської єпархії

Рис. 6
Відбиток круглої печатки Соборно-
Миколаївської церкви м. Черкас

Серед документів фонду привертає також увагу дозвіл управління Смілянського району від 8 серпня 1942 р. на «право замовити штамп та печатку в черкаській майстерні для Куцівської Сельської управи по нижче наведеному зразку»¹⁹. Наявні документи, що свідчать про звернення Канівської районної управи від 1942 р. щодо дозволу на виготовлення штампів та печатки для місцевої артілі «Промкомбінату»²⁰.

Якщо на початку окупації 1941 р. у відділах були на посадах українці, то в 1943 р. більшість основних керівних посад обіймали німці. Це вплинуло й на оформлення документів. Більшість бланків з основної діяльності почали друкувати німецькою мовою, а також у оформленні печаток впроваджувалось більше німецької символіки. Так, у вищезгаданому фонді є документ від Городищенської районної управи на Київщині до гебітскомісара м. Сміла від 5 березня 1943 р., в якому зазначалося: «додаємо зразки печаток та штампів і просимо Вас затвердити зразки, щоб зробити нам замовлення на виготовлення в м. Черкасах. До цього часу в нас немає ні в одній сільській управі печаток та штампів. У районній управі є печатка, але не вашого зразка»²¹. У його відповіді 10 березня 1943 р. районному шефу м. Городище щодо печаток сказано: «при цьому направляю я Вам зразок штампів і печаток з деякими змінами які я зробив. Печатки можна виготовити тільки відповідно до зроблених синім олівцем позначеними або доповненими»²². У цих виправленнях було звернуто увагу на німецьку символіку, а також, під яким кутом вона розташована на круглій печатці. Вносилися корективи також і у текст печаток і штампів²³, що дає можливість проаналізувати вимоги уряду до оформлення печаток і штампів у 1943 р.

На основі документів 1943 р. можна зробити висновок, що виключним правом надавати дозвіл на виготовлення печаток і штампів володів гебітскомісар. Так, наприклад, у листі Черкаської районної управи від 16 лютого 1943 р. до гебітскомісара зазначалося: «районна управа просить дати дозвіл на виготовлення 31 штуку круглих печаток для старост сільського району згідно з доданими до цього зразками»²⁴. У листі від

4 березня 1943 р. Черкаська районна управа просила гебітскомісара «дати дозвіл на виготовлення круглих печаток для відділів управи»²⁵. У 1943 р. Кам'янська районна управа просила прийняти замовлення на виготовлення штампів та печаток для нотаріальної контори Кам'янського району, а також для сільських управ²⁶.

Головне місце у процесах управління відводилося штампам і круглим печаткам найвищих ланок управління. Так, у документах фонду Р-62 (Український штаб партизанського руху (УШПР), що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) є інформація у вигляді відбитків печаток, штампів та ін., знищених радянськими військами. Вони мали зображення орла з розпластаними крилами, що тримає у пазурах свастику у дубовому вінку, а також написи німецькою мовою²⁷.

У фонді Р-59 Державного архіву Черкаської області (Кумейківська сільська управа (старостат) (періоду тимчасової німецько-фашистської окупації), с. Кумейки Черкаського району Київської області) є документи, на яких поставлені відбитки круглої печатки гебітскомісара з відповідною фашистською символікою і написами німецькою мовою.

На Черкащині окупанти також створили Біржу праці. Основна її функція полягала в контролі за робочою силою. В управлінні ця структура використовувала свою круглу печатку із зображенням свастики та написом німецькою мовою.

Таким чином, архівні документи свідчать, що під час нацистської окупації Черкаська районна управа спочатку використовувала печатки з українською символікою та надписами українською мовою. На печатках місцевих органів окупаційної влади у 1943 р. були зображення типових нацистських символів та німецькомовні написи.

¹ *Клименко Т. А.* Архівні джерела до вивчення історії Черкащини період у великої вітчизняної війни: документи окупаційного режиму // Черкащина в контексті історії України : матеріали Другої наук.-краєзн. конф. Черкащини, присвяч. 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. – Черкаси : Ваш дім, 2000. – С. 244–258.

² *Мельниченко В. М.* Інформаційно-видавниче забезпечення функціонування окупаційної влади на Черкащині у 1941–1944 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 26. – С. 259.

³ *Клименко Т. А.* Вказана праця. – С. 245.

⁴ Державний архів Черкаської області (далі – Держархів Черкаської обл.), ф. Р-534, оп. 1, спр. 6, арк. 3.

⁵ Там само, ф. Р-51, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁶ Там само, спр. 12, арк. 25; там само, ф. Р-52, оп. 1, спр. 2.

⁷ *Клименко Т. А.* Вказана праця. – С. 247–248.

⁸ Держархів Черкаської обл., ф. Р-55, оп. 8, спр. 3, арк. 187.

⁹ Там само, спр. 12, арк. 39.

¹⁰ Там само, арк. 75.

¹¹ Там само, арк. 98.

¹² Там само, арк. 107.

- ¹³ Там само, арк. 23.
¹⁴ Там само, арк. 25.
¹⁵ Там само, арк. 96.
¹⁶ Там само, арк. 26.
¹⁷ Там само, ф. Р-51, оп. 1, спр. 13, арк. 14.
¹⁸ Там само, спр. 14, арк. 80.
¹⁹ Там само, арк. 15.
²⁰ Там само, арк. 145.
²¹ Там само, спр. 16, арк. 3.
²² Там само, арк. 112.
²³ Там само, арк. 113.
²⁴ Там само, арк. 82.
²⁵ Там само, арк. 98.
²⁶ Там само, арк. 288.
²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. Р-62, оп. 2, спр. 275, арк. 266.